

Ե. ՇԱՀԱՋԻՉ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՔՐԱՀԱՄԻ ԽԱԼԱԹՅԱՆՑԸ

(Իմ հուշերից)

Գրիգոր Խալաթյանցը Գյումրեցի էր (այժմյան Լենինականը), ունեւոր ծնողների զավակ։ Նա ուսել է Լազարյան ճեմարանում, որի գիշերոթիկ աշակերտներից է եղել։ Ես լավ էի ճանաչում նրան, որովհետեւ ես էլ նույն ժամանակներն ուսանում էի ճեմարանում, իրրեւ գիշերոթիկ սան։ Նա միայն ինձանից երկու դասարանով բարձր էր։ Նա հինգերորդ դասարանումն էր, ես՝ երրորդ։

Սովորում էր նա միջին հառաջադիմությամբ, շատ հաջող և առաջընթաց էր հայ լեզվի գիտության մեջ։ Վարք ու բարքով խոնարհ էր ու հնազանդ, բայց իրեն թանկ դնահատողներից էր, շատ մեծամիտ և իր մեջ կենտրոնացած։ Մի խոսքով, նա այն աշակերտներից էր, որոնց մասին մենք՝ աշակերտներս սովորություն էինք արել լատիներեն ասել. «Noli me tangere», այսինքն՝ ձեռ մի տաք ինձ, մի կպչեք ինձ, ապա թե ոչ, ատամներ ունեմ, կխածնեմ։

Ես առաջին անգամ լավ ծանոթացա նրա հետ, երբ դեռ մենք երկուսս էլ աշակերտներ էինք ճեմարանի գիմնազիոնական դասարաններում։ Հիշում եմ, մի տարի մոտենում էին բարեկենդանի օրերը, և մենք՝ երրորդ և չորրորդ դասարանների աշակերտներս, պատրաստվում էինք աշակերտական ներկայացում սարքելու սովորական կարգով, ինչպես ամեն տարի։ Մենք լսել էինք, որ հինգերորդ դասարանի աշակերտ Խալաթյանցի մոտ «Լազարյանց պատերազմ» խորագրով մի ձեռագիր պիես կա, որ հենց մեր ուզածն էր։ Մեզանից ոչ ոք չէր կարդացել այդ ձեռագիրը, բայց որ դա Վարդանանց պատերազմն էր, մեր ուզածն էր։ Ո՞վ կերթա խնդրելու, ո՞վ չի երթալ։— Շատերը

հրաժարվեցին գնալ, ասելով. «Քթի մազ է, չի տալ»։ Վերջապես, իմ վրա մնաց «քթի մազ»ից «պատերազմ»ը ստանալու դժվար և անախորժ դործը։

Հարմար բույն գտնելով, ես մոտեցա նրան և խնդրեցի ձեռագիրը։

— Իսկ ո՞վ ձեզ ասաց, որ իմ մոտ կա այդ ձեռագիրը... այո՛, կա, բայց ո՞վ է տվողը, — ասաց նա։

Զրուցելով, մենք մտանք հինգերորդ դասարանը։ Նա բաց արեց արկղը և թղթերը դես ու դեն խառնեց, գտավ ձեռագիրը և դրեց առաջ։

— Ահա՛, Շահազի՛զ Երկրորդ, ձեր ուզածը, բայց դե՛հ, ո՞վ կա ձեր մեջ, որ կարողանա խաղալ այս, — ասաց նա քմիծաղ տալով, — սրա մեջ մոգպետի խոսակցությունը թագավորի հետ ամբողջությամբ դարձրալ է... Է՛հ, տեսնե՛ք, թող մնա վաղը, կտեսնե՛մ...։

Մյուս օրը, վերջապես, հազար ու մի թո՛հ ու բոհով ստացա ձեռագիրը և ուրախ ուրախ բերի, հանձնեցի ընկերներին, խնդրելով, որ լավ պահեն, «քթի մազ»ի ապրանքն է։

Այնուհետև մենք հետզհետե շատ մոտեցանք իրար։ Այդ մոտեցմանը նպաստեց և այն, որ ես էլ իմ ծննդի տեղով Ալեքսանդրապոլցի էի, կնքված «Յոթն վիրաց Ս. Աստվածածնի» պատկերի առաջ, ճոճքս Վլ պցված Հատիչա վանքում։ Քանի որ ձեմարանում էինք, մենք միշտ միասին էինք լինում, ասում, խոսում և երազում։ Նա ինձանից այլևս քաղտնիք չուներ։ Նա ասում էր, որ որոշել է համալսարանի դասընթացն ավարտելուց հետո, իրեն նվիրել հայ լեզվի և գրականության գիտական մշակույթ։

թին, որի համար և պետք է մտնել համալսարանի պատմա-բանասիրական բաժինը: Նա կարծում էր, որ իր ընտրած նպատակին կարող էր հասնել իր աշխատասիրությամբ և ձեռնարանի լիկեոնի հայոց լեզվի և գրականության դասախոս հայազետ Մկրտիչ Էմինի միջոցով, եթե կարողանար դուր գալ նրան: Մի անգամ խոսակցության ժամանակ բացահայտ ասաց ինձ. «Հույս ունեմ, որ այդ ինձ կհաջողվի, որի համար ես պիտի գործադրեմ իմ բոլոր կարողությունս և միջոցներս. ես էմինին ընտրել եմ ինձ առաջնորդ աստղ, ես նրան բոլորանվեր հետևող, և, դուցե, գերազանցող հանդիսանամ»: Ապա, տեսնելով որ ես ժպտում եմ, նա ավելացրեց. «Դու ծիծաղում ես, լավ հրազ համարելով այդ բոլորը, բայց դու չպիտք է մոռանաս, որ քաղցր հրազներն էլ հրեմմն կատարվում են և ավելիով»:

Այս խոսակցությունը մեր մեջ տեղի ունեցավ, երբ նա արդեն ավարտական դասաբանումն էր և շուտով պիտի ավարտեր նա, ինձանից, իհարկե, ավելի շուտ ավարտեց, որովհետև, ինձանից, ինչպես ասացի, երկու դասարանով առաջ էր և ապա՝ նրա ժամանակ ավարտում էին յոթերորդ դասարանից, իսկ իմ ժամանակ՝ ութերորդ դասարանից:

Նա մտավ համալսարանի իր ընտրած բաժինը: Ես էլ հետո ավարտեցի և մոտ իմ ընտրած Հազարյան ձեռնարանի Արևելյան լեզվաց լիկեոնը, որ երեք վուրս էր և երեք տարվա դասընթաց ուներ: Ուսման այդ տարիներին, մեր միջև փոխհարաբերությունը չփոխվեց, նույնը մնաց. մենք հաճախ տեսնվում էինք միմյանց հետ, գնում դպրոց էինք իրար մոտ: Խալաթյանցը հաստատ էր մնացել իր մտադրության վրա. նա հաճախում էր էմինի բնակարանը, կանոնավոր կերպով և լրջորեն ուսանում էր նրա մոտ հայ դրականությունը. նրանք քննաբար կարդում էին Հազար Փարպեցին, օգտվելով այն հանգամանքից, որ 1853 թվին Ս. Էջմիածնի ձեռագրերի մեջ գտնվել էր Հազար Փարպեցու «Թուղթ առ Մամիկոնի» տեղին Վահան», որ առաջին անգամ տպագրել էր էմինը ընդարձակ առաջաբանով, մի թուղթ, որ հարուստ ուսումնասիրության նյութ էր հաղորդում իրեն Փարպեցու մասին: Նա, բացի դրանից, դեռ չավարտած համալսարանի իր ընտրած բաժնի դասընթացը, հաճախում էր լիկեոնը և լսում էմինի դասախոսությունները, և, վերջապես, նա գնում գալիս էր ձեռնարանի տեսուչ Գեորգ Քանանյանի մոտ և սիրալիր ընդունելություն գտնում նրանից:

1881—1882 ուսումնական տարին էր, իմ լիկեոնի դասընթացն ավարտելու տարին: Իմ գլուխը խառն էր քննություններով, որոնք այդ տարին չգիտեմ ինչու կատարվում էին մի առանձին հանդիսավորությամբ— Կորչի, Գերիկի, Էմինի, Խալաթյանի և Քանանյանի ներկայությամբ, ուստի և ազատ ժամանակ չունեի Խալաթյան-

Գրիգոր Արաբամի Խալաթյանց

ցի հետ լինել, և միայն շատ կարճ միջոցներով էի կարողանում տեսնվել նրա հետ, նամանավանդ որ նա էլ շատ զբաղված էր իր Հազար Փարպեցու ուսումնասիրության դրածով, որ անհրաժեշտորեն պատրաստված և տպագրված պետք է լիներ 1882—1883 ուսումնական տարվա համար:

Էմինն որոշել էր հրաժարվել պաշտոնից և դրա վրա պիտի հիմներ իր կարծիքը, երբ պաշտոնապես դիմելու լիներ ձեռնարանի վերատեսչության՝ Խալաթյանցին իրենից հետո լիկեոնի հայոց լեզվի և գրականության դասախոս հրավիրելու մասին: Այդ, իհարկե, միայն գործի պաշտոնական ձևակերպության համար էր, թե չէ, իրոք, արդեն ամեն բան վերջացած էր էմինի և Քանանյանի մեջ, որ ձեռնարանի վերատեսուչ Նիկոլա Դավիթիչ Դելյանովից հետո, արդեն

մասնագիտական կրթության խորհրդակցական աստիճանի հետ միասին նաև ձեռնարանի վերատեսչության բարձր պաշտոնը:

Քննություններն սկսվեցին 1882 թվի հունիսին, և ես պատրաստվում էի վերադառնալ Հայրենիք: Ես պետք է մի վերջին անգամ էլ տեսնվեի խաղաղության հետ, որ ինձ ճաշի էր հրավիրել: Գնացի: Այս անգամ նրա սեղանը շատ առատ էր—հասկանալի փրավ անուշեղեններով, գինի, զարեջուր թանկանոց ըրերհալից, և այլն: Ուրախ էինք երկուսս էլ: Ես հաջողությամբ ավարտել էի իմ բարձրագույն ուսման դասընթացն և մտնում էի կյանքի ասպարեզը, նրա քաղցր երազներն էլ լիակատարորեն հաջողելու վրա էին: Կերանք, խմեցինք իրար կենաց և շնորհավորեցինք իրար, ցանկանալով իրար հաջողություն կյանքի ասպարեզում: Երբ ես վերկացա դուռն փակելու և մենք մնալ բարով ասելով իրար, զրկախառնվեցինք, ես շնորհակալ շնչով նրա ականջին: «Չմոռանաս Հայրենիքը»:

Անցավ ամառը: Ես չկարողացա Հայրենիքում իմ մասնագիտության համապատասխան ուսուցչի պաշտոն գտնել մեր հուլիսի դպրոցներում կամ մեր Հոգևոր ձեռնարանում և ստիպված եղա գնալ Նոր Նախիջևան, որն այն ժամանակվա ծաղկած հայ գաղութներից մեկն էր: Այդտեղ արդեն լսեցի, որ խաղաղացի հրավիրվել է ձեռնարանի Արևելյան լճակաց լիկեոնը դասախոսելու էմինի տեղը, որ հրաժարվել էր պաշտոնից: Հետո ստացա իրենից՝ խաղաղացից «Դադար փարպեցի և գործք նորին, պատմական և գրական քննություն Գրիգորի խաղաղյան, ի Մոսկվա, 1883 թ.» աշխատությունը:

Ես սիրով կարդացի այդ սիրուն գրքույկը, որի մեջ բուն քննական մասը պատկանում էր էմինին, որովհետև, ըստ ամենայնի, համապատասխանում էր նրա մեղ դասախոսածին լիկեոնում: Նյութի շարահյուսումը և դասավորումը, որ պահանջել էր ոչ ասկավ աշխատանք և հմտություն, պատկանում էր խաղաղացիին: Լեզուն երկուսինն էր— խաղաղացի գրածը, էմինի ճշտածը, ընդհանրապես, ըստ մասանց բանի քերականության, ձիշտ, բայց ոգով հնթարկված աշխարհաբարի ազդեցության: Կարեղի էր ավելի կարճ կապել և շնորհիվ գրքույկի մեջ Մամիկոնեից տեղի վահանի մեծ պայքարը պարսից դեմ, բայց ինչ որ էլ լինի, համեմատյան դեպ, դա մի լավ ընծա է եղել Ժամանակի հայ գրականության համար:

Այդ բոլորից հետո, ես ասեի՝ ո՞նեցա ո՞ւր ևս մի երկու անգամ տեսնելու նրան, խոսելու նրա հետ ազատորեն իբրև հին ընկեր, մեր երազների մասին, որոնք առաջ երազ-

ներ էին, իսկ այդ ժամանակ արդեն իրականություն էին դարձել:

Առաջին անգամ ես պատահեցի նրան Կիսլովոդսկի հանքային ջրերում: Ես համարյա ամեն տարի ամառները գնում էի Կիսլովոդսկ: Հարմարություն կար, ճանապարհը կարճ էր,— երկկողման ժամը 11-ին: Դուրս էի գալիս Ռոստովից, մյուս օրը ճաշին արդեն այնտեղ էի լինում: Չգիտեմ, չեմ հիշում, թե ո՞ր տարին էր, որ անակնկալ հանդիպեցի նրան: Նա գիրացել էր: Ծանրացել էր իրեն պահելու, խոսելու, գիտնական պրոֆեսորի ձևեր ընդունելու տեսակետից:

Գնացինք խորովածանոց, ոչխարի սպիտակ մսի հայտնի անուշ խորովածը ուտելու և համգիստ զրուցելու:

— Է՛հ, բարե՛վ, հազար բարի,— ասացի ես,— տեսնում եմ, որ դու առողջ ես, ևս էլ հիվանդ չեմ, չեմ ուզում մեր անցյալին դառնալ: Ինչ որ էլ լինի, դու հասել ես քո նպատակին, ևս էլ իմ նպատակին...

Ուզում էի շարունակել, բայց նա ընդհատեց ինձ:

— Ես գիտեմ, թե դու ինչի՞ վրա ես ակնարկում. ես խոստացել եմ և խոստանում եմ մեր նոր գրականության ուսումնասիրությանը զբաղվել... խոստացել եմ և պիտի կատարեմ,— ամբողջացրեց նա:

— Անցյալի դարձր չկա. դու այնքան խորն ես մտել էմինին նմանելու ձգտումիդ մեջ, որ նմանել ես նրան և քո կյանքով,— ասացի ես:

— Բայց ես այդ չէի ուզում ասել,— շարունակեցի ես,— այլ մի ուրիշ բան, որի մասին մենք շատ ենք խոսել: Իմ ասելիքը մայրաքաղաքի հայ ուսանողությունը կադարյան ձեռնարանի լիկեոնի հայ լեզվի և գրականության ամբիոնի հետ կապելու մասին է: Մեր երկրում ամեն տարի շատ հայ երիտասարդներ են ավարտում գիմնազիոններում, որոնց մի խոշոր մասը թափվում է Մոսկվա, բարձրագույն դպրոցները մտնելու համար: Դրանք, սովորաբար, իրենց պատմության և գրականության անձանոթ են լինում: Դրանք կարող են լսել լիկեոնի պրոֆեսորին և խորթ չմնալ իրենց հարազատ գրականության և պատմության: Առաջ, քանի որ էմինն էր, այդ անկարելի էր անել, որովհետև նրա ուսուցման սխառնը հին վարժապետական էր, իսկ դու կարող ես և պետք է անես: — Այո՛, — ասաց նա, — մենք այդ մասին շատ ենք խոսել, կփորձեմ, ես աշխատանքից վախեցող չեմ...

Նա գնաց. կարճ ժամանակով էր եկել:

Անցավ ժամանակ: Մի ձմեռ, չապասած, ստացա նրանից վիճադրված թերթեր:

կամ չի կամեցել հենց տեղն ու տեղը վերացնել Միլլերը։ Նորամուտ ուսուցիչներից մեկը, ազգային խորականություն նկատելով խալաթյանցի վարմունքի մեջ, ամբաստանել է դպրոցական բարձր իշխանության։ Պահանջվել է բացառություն։ Պատվասեր խալաթյանցը մի ընդարձակ հերքումն է ուղարկել և դրա հետ միասին և իր հրաժարականը, որ ընդունվել է։

Ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ ձեմարանն ուներ մի հիմնական օրենք, որ պահանջում էր, որ ձեմարանի կամ վերատեսուչը, կամ տեսուչը հայազգի լիներ, Միլլերը հրավիրել էր տեսչության պաշտոնի համար Սահակ Թանգյանին։

Խալաթյանցը պետական աստիճանների կամ աստիճանավորության շատ սեր չուներ, բայց մեծ գիտնականի անուն վաստակելու համար մեռած էր։ Նա դրա համար և գրականության խորքերը, անկյունաքարերը քրքրելու, քջելու մի առանձին սեր ու ընդունակություն ուներ։ Եվ աշխատասիրությունն էլ չէր պակասում նրան։

Նրա օրոք մի ժամանակ եղավ, որ մի գործը հոսանք փչեց մեր գրականության մեջ. ամենքը թափվեցին ճշտելու հորինացու Հայոց պատմության աղբյուրները, որոնք 1400 տարուց ի վեր անձեռնմխելի էին մնացել։ Կարծեմ այդ հոսանքն արտասահմանի հայագետներից եկավ։ Դեռ առաջ էլ, թե՛ մեզանում և թե՛ արտասահմանում, սկսված էր մեր հին գրականության ուսումնասիրությունը, դրա արժեքը գնահատելու համար։ Բայց այդ կատարվում էր հետզհետե, գիտնականության հատուկ կարգով։ Ս. Էյմիլիանով, օրինակի համար, «Միարան»ը հանգիստ նրստած խցում, երբեմն իր հորինացու ուսումնասիրություններից այնպիսի հայտարարություններ էր տալով «Արարատ»ում, որ դարմաքնում էր ամենքին։ Բայց ալս հոսանքն այդպես չէր. ամենքն էլ կարծես գտել էին մի վտանգավոր հանցավոր և շտապում էին հանցավորի հանցաքանշանները դոնել։

Ո՞վ էր հանցավորը։— Մեր բովանդակ հին գրականության միակ աստղ, հայրենասերների հայրենասեր Մովսես հորինացին։

Ի՞նչ ծանր հանցանք էր կատարել նա։— Նա գրել է 2—3000 տարի անհայտ, անհիշատակ մնացած իր ազգի ծագման պատմությունը։

Ի՞նչ միջոցներ է գործադրել նա այդ անհիշելի ժամանակների պատմությունը վերականգնելու համար։— Նույն միջոցները, որ գործադրել են նույն կացության մեջ գտնված մյուս պատմիչները. նա հավաքել է ազգի

մեջ պահպանված և մինչև իր ժամանակները հասած բոլոր առասպելները, երգերը, ավանդությունները, հիշողությունները, իրար մոտ բերել և այդ բոլորից բանաստեղծորեն կազմել իր գեղեցկահյուս պատմությունը։

Ի՞նչ հանցանք է, ուրեմն, գործել նա։— Նա որտեղ որ պակաս է աղբյուրը, գտել և օգտագործել է օտար աղբյուրներ, սակայն առանց ստուգելու նրանց ճշտությունը։

Ահա այդ հոսանքի այդպիսի հախուռն գրականագետներից մեկը և ամենաանհաշուներ հանդիսացել է մեր խալաթյանցը, որ հորինացու պատմության հիշյալ օտար աղբյուրները գտնելու և նրանց ի՞նչ և ի՞նչպիսին պարզելու գործում գործադրել է իր բոլոր ուժն ու կարողությունը և ծայրահեղության հասել։ Նա, վերջապես, ճիշտ է, մի որոշ շափով դրական եզրակացություններ արել է, բայց իր աշխատանքի ընթացքում չի կարողացել պահանջված սահմանը պահել և երախտամոռ է գտնվել պատմության հեղինակ հորինացու նկատմամբ, իր կրիտիկական գրվածներում թույլ տալով նրա վերաբերմամբ անվայել արտահայտություններ։ Նրա արած գրական եզրակացություններն էլ շատ թույլ են եղել։

Այս մասին նրա եզրակացությունների քննադատ Սանուկ Աբեղյանն ասում է. «Պ. Խալաթյանի հիմունքները շատ թույլ ու խախուռ են և հաճախ վեպի հետ կապ չունեցող։ Բայց և այնպես նա այդպիսի նախադիրներով շատ հեշտության եզրակացություններ է անում։ Թեպետ անվերջ կրկնած «հավանական է», «գուցե», «կարելի է կարծել», «ինձ թվում է» և նման դարձվածներով լիքն է նրա աշխատությունը, սակայն, կարող է վերջը ոչ մասնագետի և ոչ քննադատական աչքով կարդացողի համար ընդունելի լինել հոգեբանական այն պարզ օրենքով, որ թույլը թույլի հետ միանալով, իրար զորացնում են և վերջը գործող տպավորություն թողնում։ Մակայն առաջին հայացքից հենց նրա եզրակացության չափազանցությունը, ուստի և սխալ լինելը, թվում է ընթերցողին», և այլն։

Այժմ էլ մի քանի խոսք խալաթյանցի հայերեն գրածների և հատկապես նրա խմբագրության հրատարակված Ռափայել Պատկանյանի երկհատորի մասին։ Ինչ վերելվում է խմբագրության, այդ վատարված է, ըստ ամենայնի, բարեկղճաբար, իսկ ինչ վերաբերվում է կենսագրության, որ զետեղված է այդ հրատարակության մեջ, նույնը չի կարելի ասել։ Անհրաժեշտ է նկատել, որ Ռափայել Պատկանյանը մեր նոր գրականության հեղինակների մեջ ամենաանբախտն է. նրա ո՛չ հորելյանն է տոնվել, ո՛չ

էլ մինչև այսօր ստույգ կենսագրութիւն գրվել:

Պետք էր սպասել, որ կենսագրութիւնն այս անգամ դուրս կգար ամենայն կատարելությամբ, քանի որ դրա գրողն էր Լազարյան ճեմարանի լիկեոնի պրոֆեսոր Գրիգոր Խալաթյանցը, բայց մեր սպասածը չի կատարվել, կենսագրութիւնը վերստին լույս է տեսել նախկին անկատարությամբ, պակասութիւններով, սխալներով ու կցկտորությամբ, որ պատճառով չէր կարող բերել մեր ընկերոջ գրչին: Ահա դրա մեջն է եղել, որ արտահայտվել է նրա կտրված, խզված լինելը մեր նոր գրականութիւնից. նա ծանոթ չի եղել Ռաֆայել Պատկանյանի կյանքին և գործունեության, ծանոթ չի եղել աղբյուրներին, վավերագրերին, որ անհնար էր նամակներով հեղինակից ստանալ...

Ռաֆայել Պատկանյանի ընտիր երկերի հրատարակողն եղել է Վառվառե Քանանյանը, որ կամեցել է դրանով նյութական օգնողականութիւն հասցրած լինել իրեն՝ հիվանդ Պատկանյանին և նրա ընտանիքին: Նա նամակ է գրել նրան և գրավոր թուղթովութիւնը խնդրել: Պատկանյանը շնորհակալությամբ ուղարկելով նրան թուղթովութիւնը, ավելացրել է, որ եթե այդ արվում է իրեն նյութական օգնութիւն տալու նպատակով, չի հասած լինել նպատակին, որովհետև հայ մարդը տակավին սովորած չէ հայ գրքին փող տալ, գնել: Բայց այդ նախազգուշացումը չի ընդունվել: Երկհատորները տպագրվել են Պետերբուրգում 1899 թվին, երբ բանաստեղծն արդեն վախճանված է եղել 1892 թվին, և մաքուր խնամքով տպագրված երկհատորները, կապույտ, սիրուն կազմերի մեջ, թափված են մնացել հումպետու: Այնինչ Քանանյաններն ունեցել են այնքան կարողութիւն, որ եթե ուզենային, ազատ կարող էին ամօքած լինել իրենց մտերիմ բարեկամի կյանքի վերջին տարիների խղճուկ կացութիւնը, նամանավանդ նրա վերջին երկու տարվա հիվանդութեան օրերում, որով, գուցե, և երկարացրած լինեին մի քանի տարվա նրա հայ գրականության համար այնքան արդյունավետ կյանքը: (Ռ. Պատկանյանի մասին

տեսնել հոդվածի վերջում «Ժանտիպագրութիւն»ը):

Ահա և մի դրվագ ևս, և ես վերջացրած կլինեմ իմ հուշերը Խալաթյանցի մասին:

Չգիտեմ, չեմ հիշում, թե ո՞ր թիվն էր, որ ես Թիֆլիսի Ղուկասյան կրօնա-պատմական թանգարանի վարչութիւնից մի գրքի հետ միասին ստացա մի ծրար, որի մեջ վարչութիւնը խնդրում էր, որ ես կարգամ գիրքը և իմ կարծիքը հայտնեմ նրա մասին, առանց հայտնելու, թե ինչու՞ համար է այդ:

Գիրքն ինձ համար մի անհայտ բան չէր. դա առաջ տպվում էր մաս մաս Ս. Էջմիածնի «Արարատ»ում և ես, բնականապես, կարդացել էի և հավանել: Դա Մանուկ Աբեղյանի ուսումնասիրութիւններն էր, որը 1899 թվին արտատպված լինելով «Արարատ»ից, դրած էր մի ամբողջութիւն և, ուրեմն, ավելի հեշտամասուց՝ կարդալու և գաղափար կազմելու նրա արժանավորութեան մասին:

Ես պատճառ չունեի հրաժարվելու, ուստի և մեկ էլ ուշի ուշով կարդացի ամբողջութիւնը միասին, այսինքն գիրքը, և եկա այն եզրակացութեան, որ Խորենացու աղբյուրների քննադատներից և ոչ մեկը մինչև այդ այնպիսի ճշտութեամբ չի հասկացել Խորենացուն, ինչպես որ հասկացել է Մանուկ Աբեղյանը և այդպես էլ գրքի վարչութիւնը:

Չգիտեմ, թե ո՞ր աղբյուրից կարող էր Խալաթյանցն իմացած լինել իմ տված այդպիսի կարծիքի մասին և խորին կերպով վիրավորվեց, մի հանգամանք, որ պատճառ եղավ մեզ իրարից դժգոհելու: Չէի կարծում, որ ընկերական սերն ու հավատարմութիւնը կարող էին արգելք հանդիսանալ ընկերներից մեկի ազատ կարծիքի արտահայտութեան:

Դրա վրա անցավ մի ժամանակ, և ես սրտիցս վրէժ լսեցի, որ նա հիվանդացել է Թիֆլիսում և վախճանվել է, մարմինը տարվել է Մոսկվա և այնտեղ մեծ հանդիսավորութեամբ հողին հանձնվել:

Սրանք մեր հուշերն են և հուշերի հետ կապված մի քանի դիտողութիւններ, որոնք մա՜նողականի անհրաժեշտ համարեցինք գրի առնել:

ԳՐԻԳՈՐ ԽԱԼԱԹՅԱՆԻ ԹՈՂԱՍԾ ՄԵՋ ՀԱՅՏՆԻ ԳՐԱՎՈՐ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Նրա առաջին գրվածքն եղել է մի ընդհանուր տեսութիւն (очерк) հայ հեքիաթների, որ նա մատուցել է, իբրև ուսանողական հաշվանցում (зачет) Թ. Ի. Բուլաչիւսին, 1879 թ.:

2. Ղազար Փարպեցի և գործք նորին: Գրաբար ուսումնասիրութիւն, 1883 թ.:

3. Խորեն վարդապետ Ստեփանեի Խորենացու պատմութեան աշխարհարար թարգ-

մատուցյան քննադատությունը, 1890 թ. (հայերեն):

4. Խաչատուր Հովհաննիսյանի հրատարակած Նիշի Վարդանանց պատմության քննադատությունը, 1893 թ. (հայերեն):

5. Նիշի Վարդանանցի աղբյուրների առթիվ, «Հանդէս ամսօրեայ», 1893 թ. (հայերեն):

6. Զենոբ-Գլակ: Քննադատական ուսումնասիրություն, 1899 թ. (հայերեն):

7. Պատասխան քննադատին, «Մշակ», 1893 թ., № 69:

8. Նորագյուտ պարալիպոմենն Ս. Գրքերի մասին հայկական հնագույն թարգմանությունը, Վաղարշապատ, 1896 թ.:

9. Նրկու հայագետ — Մ. Յ. Էմիր և Ք. Պ. Պատկանյան: Մի տեսություն նրանց գիտական գործունեության մասին (ռուսերեն):

10. Մովսես Խորենացու պատմության քննադատական ուսումնասիրություն սկիզբն (ռուսերեն), 1894 թ.:

11. Հայկական վեպը (էպոս) Մովսես Խորենացու պատմության մեջ: Մի փորձ քննադատական ուսումնասիրության, 1396 թ.:

12. Մար-Արա Մծուրանցի կամ կեղծ Ագաթանգեղոս, 1897 թ.:

13. Մովսես Խորենացու նորագույն աղբյուրների առթիվ (հայ թարգմանություններ Սոկրատի Նիզեղեցական պատմությունից): Քննադատական ուսումնասիրություն, 1898 թ. հայերեն:

14. Կղեսիո Արզար Սագավորի մասին ըստ Մովսես Խորենացու, Մոսկվա, 1900 թ.:

15. Մովսես Խորենացու աղբյուրները — Խորենացին և Գրիգոր Նազիանզացին, Վաղարշապատ, 1897 թ.:

16. Հին Հայաստանի մի քանի աշխարհագրական անունների մասին, Վանի արձանագրությունների տվյալների կապակցությամբ, 1901 թ.:

17. 17-րդ դարու մի հիշատակարան Հաբշտանի մասին:

18. Ո՞վ է եղել Կրեսոսի հաղթողը, ըստ Մ. Խորենացու վկայության (Խորենացու Հայոց պատմության քննադատությունից):

19. Հայ Արշակունիները Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ: Աղբյուրների քննադատության մի փորձ:

20. Մովսես Խորենացին և հին հայկական վեպը: Ուսումնասիրություն էմիրի, թարգմանություն հայերեն, Թիֆլիս, 1896 թ.:

21. Ծրագիր հայ ազգագրության և ժողովրդական-իրավաբանական սովորությունների վերաբերմամբ տեղեկություններ հավաքելու համար, 1897 թ. (հայերեն):

22. Դավիթ Սասունցի: Մի նմուշ Հայկական էպոսից, 1881 թ., հոկտ.:

23. Հայ հեթաթեների մի ընդհանուր տեսություն (счерк): Ազգագրական նշանների հավաքածու, տպագրված պրոֆ. Միլերի խմբագրությամբ, 1885 թ.:

24. Գրիգոր Խարբերդցու քերթվածը (պոեման) գրված 1525 թվին Թեմուրյանցի արշավանքի մասին Հայաստան, 1889 թ.:

Մանրագրություն

Ավելորդ չենք համարում այստեղ, գոնե այս ծանոթագրության մեջ, մեջ բերել սխալներից մի երկու օրինակ: Խաչաթյանցի իր գրած կենսագրության մեջ ասում է. «Պատկանյանը ծնավ Նոր Նախիջևանում 1830 թվի նոյեմբերի 3-ին»: Պատկանյանի ծննդյան վկայագիրը մեր ձեռքը չի հասել, բայց հասել են նրա համալսարանի դիպլոմը և ծառայության ցուցակը, որոնց մեջ գրված է, թե նա ծնվել է 1832 թվի սեպտեմբերի 20-ին, մի թվական, որ, հայտնի չան է, առնված է եղել նրա ծննդականից:

Խաչաթյանցն ասում է. «Բայց Ռաֆայել Պատկանյանը դժբախտաբար չկարողացավ լիովին ավարտել այստեղ (Լազարյան ձեմարանում) իր ուսման ընթացքը, ստիպված լինելով, իբրև եկեղեցական սան, վերջին դասարաններից թողնել Լազարյան ձեմարանը, իր թշնամիների որոգալիների պատ-

ճառով և հեռանալ Թիֆլիս իր հոր մոտ (1849—1850 թ. թ.)»:

Ստույգ վավերագրերը սակայն վկայում են, որ Ռաֆայել Պատկանյանն ավարտական քննություններին անհաջողության հանդիպելով, ինքնազուլս դուրս է եկել, խնդրելով իր ընկերներին գաղտնի պահել իր չավարտած դուրս գալը ձեմարանից:

Սխալ է և այն, որ նա դուրս գալով ձեմարանից, գնացել է իր հոր մոտ, Թիֆլիս: Նա Մակարիա մեծ տոնավաճառի վրայով, առաջ գնացել է Հաշտարխան, տատոնց տունը և հետո իր հորեղբոր՝ Տեր Պետրոս քահանայի հետ, Ստավրոպոլ, և այդ տեղից ընկալելով իր քննության մեջ, մինչև որ հայրն իմացել է և բերել տվել նրան Թիֆլիս իր մոտ, և այլև և այլև:

